

H.M. UBAYDULLAYEV
M.M. INOG'OMOVA

*Turar joy
va jamoat binolarini
loyihalashning
tipologik asoslari*

42
U-13

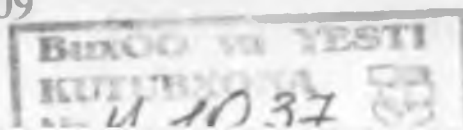
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

X.M. Ubaydullayev, M.M. Inog'omova

TURAR JOY VA JAMOAT BINOLARINI LOYIHALASHNING TIPOLOGIK ASOSLARI

*Arxitektura yo'nalishidagi oliy o'quv yurtlari bakalavriyatlari
uchun darslik*

«Voris-nashriyot»
Toshkent — 2009

Taqrizchilar: TAQI professori **T.F. Qodirova,**
SamDAQI professori **X.Z. Uralov.**

Turar joy va jamoat binolarining tipologiya predmeti mazkur ixtisoslikning (5580100 – «Arxitektura») o'quv rejasiga muvofiq oliy arxitektura maktabida ikkinchi kurs, to'rtinchi semestrda o'qitiladigan nazariy materialni o'z ichiga oladi.

Darslikda zamonaviy qurilish tajribasi tahlil qilingan, asosiy turar joy va jamoat binolari arxitekturasini shakllantirish qonuniyatlari aks ettirilgan. Asosiy e'tibor O'zbekiston sharoitida shunday binolarni qurish tajribasiga qaratilgan. Darslikning asosiy maqsadi – talabalarining bilimlarini kurs va diplom ishlarini ishlab chiqishda murakkab nazariy masalalarni mustaqil hal etish uchun yetarli bo'ladigan turar joy va jamoat binolarini loyihalash sohasidagi maxsus ma'lumotlar bilan boyitish orqali arxitektura ixtisosligi talabalarining kasbiy salohiyatini yuksaltirishdan iborat.

KIRISH

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin ijtimoiy-iqtisodiy sohada rivojlanish jarayonining sezilarli darajada o'sishi ko'zga tashlanmoqda. Respublika aholisining madaniy darajasi va moddiy farovonligining oshishiga qarab uning faolligi, xarid qobiliyati, sport, ko'ngilochar tomoshalar hamda jamoat xizmatiga yo'naltirilgan boshqa muassasalarga talab ham o'sib boradi. Keyingi yillarda respublikamizga xorijlik sayyohlarning kelishi sezilarli darajada o'sganligi kuzatilmoqda. Mamlakatimizda o'tkazilayotgan ilmiy anjumanlar, simpoziumlar, ijodiy uchrashuvlarga xorijlik olimlar, ishbilarmonlar, diplomatlarning tashriflari sezilarli darajada faollashdi. Bularning barchasi jamoat manfaatlariga xizmat qilishga yo'naltirilgan binolar, turar joylar, mehmonxonalar, teatrlar, kinoteatrlar, supermarketlar, madaniy-ma'rifiy, sport, savdo markazlarini jadal rivojlantirish uchun obyektiv shart-sharoit yaratmoqda. Shu sababli O'zbekiston hukumati ilmiy-texnika taraqqiyotining rivojlanishini jadallashtirish va turar joy, jamoat va sanoat binolarini barpo etish, yangi qurilish materiallari va konstruksiyalarga o'sib borayotgan ehtiyojlarni ta'minlash uchun qurilish industriyasining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashni ustuvor yo'nalishlar qatoriga kiritgan.

Ayni paytda yangi qurilayotgan obyektlarni loyihalash va qurilish sifatiga talablar oshib bormoqda. Turar joy va jamoat binolarini loyihalashning asosiy mezonlari mehnat unumdorligining oshishini ta'minlaydigan yuqori darajadagi komfortlilik, kapital va foydalanish xarajatlarining pasayishiga va ularning arxitekturaviy-badiiy tavsiflarining yuqori darajada bo'lishiga ko'maklashuvchi tejamkorlik hisoblanadi.

Ushbu kursni o'rganishning predmeti — shaxsning mehnat qilishi, dam olishi, turar joy sharoitini yaxshilashdan iborat. Chunki u madaniy va axloqiy, jismoniy va estetik tarbiyalashni muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlaydigan binolar va inshootlar turlarining shakllanishi to'g'risidagi fan hisoblanadi.

Darslikda arxitekturani ijtimoiy, funksional, texnik va badiiy jihatlarining bir butun tizimi sifatidagi mohiyati ochib beriladi. Darslikning asosiy maqsadi talabalarda har bir bino turi va asosiy yo'nalishlari to'g'risida umumiy taassurot hosil qilish, ularning rivojlanishini ko'rsatib berish, ta-

labalarning amaliy ishlarni bajarishlari uchun zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantirishdan iborat. Xullas, «Turar joy va jamoat binolarini loyihalashning tipologik asoslari» darsligi talabalarda jamiyatimizdagi dolzarb vazifalar yechimini topish va ijodiy muammolarni hal etishda arxitektorning roli to'g'risida tushuncha hosil qilishdan iborat.

Turar joy va jamoat binolarining har bir turi o'ziga xos hajmiy-rejaviy yechimga ega, ularni loyihalash o'zida juda murakkab ish jarayonini aks ettiradi. Shuning uchun turar joy va jamoat binolari loyihasini ishlab chiqishga katta tajribaga ega bo'lgan, ularni tashqi tabiiy-iqlimiy sharoitlari va ichki murakkab funksional-texnologik jarayonlarning ta'siri ostida vujudga keladigan arxitekturaviy-rejaviy yechimlarini shakllantirish xususiyatlarini biladigan yuqori malakali arxitektorlar jalb qilinadi.

Kelgusida binolarni zamonaviy talablar darajasida loyihalash amaliyoti va qurishni yanada takomillashtirish masalasini hal etishda qurilish sohasidagi zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanadigan, jamoat maqsadiga yo'naltirilgan binolarni loyihalash bilan bog'liq bo'lgan murakkab ijodiy vazifalarni hal etishga qobiliyatli bo'lgan yuqori malakali arxitektor-mutaxassislarni tayyorlab beradigan oliy arxitektura maktablari-ga alohida o'rin ajratiladi.

Mazkur darslikning maqsadi — jamoat binolarini qurishning zamonaviy tajribasi va ularni loyihalashning o'ziga xosliklari yuzasidan oliy arxitektura maktabi talabalarining bilimlarini boyitish, shuningdek, kurs va diplom ishlarini yuksak professional darajada ishlab chiqish yuzasidan to'g'ri metodik yo'nalish berishdan iborat.

Darslik loyihalashning umumiy nazariy masalalaridan qurilishning turli-tuman sharoitlari ta'siri ostida binolarni loyihalashning o'ziga xosliklarini ochib beradi. Unda umumiylikdan xususiylikka o'tib borilgan tartibda materialni izchillikda bayon etish asosiga qurilgan. Shu sababli darslik mazmunida jamoat binolarining zamonaviy qurilishini mamlakatimizdagi va xorijiy tajribani aks ettiradigan, eng yaxshi arxitektura asarlarining namunalari, qurilish materiallari, konstruksiyalar, binolarni bunyod etishning zamonaviy metodlari va ularning arxitekturaviy-rejaviy yechimlarini shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar to'g'risida juda keng ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, darslikda turar joy qurilishining yer yuzida juda katta tarixga egaligi asoslab berilgan. Shuning uchun ham bo'lajak mutaxassis-arxitektorlarga ushbu darslik, turar joy va jamoat binolarining tipologiyasi butun ta'lim davomida o'rgatilib boriladi. Bu esa o'z navbatida binolar tipini tashkil ettirish bilan birga, ularni sistematik tarzda o'rganishni taqozo etadi, shaharsozlikdagi vazifasini, konstruktiv yechimni, ijtimoiy-iqtisodiy tomonlarini, badiiy-arxitekturaviy yechimlarini, bino tiplari nomenklatu-

rasini, tasnifi (klassifikatsiyasi)ni, normalarini va xonalar turkumlarini aniqlab beradi. Bulardan tashqari tipologiya — klimatologiya masalalari, arxitekturadagi yorug'lik ta'minoti, akustikani va evakuatsiyani tashkil qilish bayon etiladi.

Tipologiya — turar joy va jamoat binolarining zamonaviy, sifatli qurilishi parametrlarini, jamiyat taraqqiyotining rivojlanib borishi tomonlarini, o'sha davr bilan hamnafas bo'lish va qanday qilib qurish kerak, degan savollarga javob beradi.

Darslik mualliflari ma'ruzalar o'qish, seminarlar va suhbatlar o'tkazishni o'qitishning quyidagi metodlari bilan to'ldirishni tavsiya qiladi:

1. «Turar joy va jamoat binolarini loyihalashning tipologik asoslari» darsligini o'qitishda kurs ishlarini loyihalash ishlari, «Sanoat binolarining arxitekturasini», «Turar joy binolari arxitekturasini», «Jamoat binolari arxitekturasini» hamda «Agrosanoat majmualari arxitekturasini» kafedralarining faoliyati bilan uzviy bog'liqlikda olib borish. Shu maqsadda har bir kurs ishining boshlanishi oldidan bir-ikkita ma'ruza o'qilib, unda binolar va inshootlar ma'lum turlarining o'ziga xos yechimlari namoyish etilishi hamda qurilishini asosiy qoidalari bayon etilishi lozim.

2. Har bir kurs ishini boshlashdan avval ma'lum turdagi binolar va inshootlarni amaldagi natura holidayi ko'rinishi bilan borib tanishishni tashkillashtirish, ushbu bino turining o'ziga xos jihatlari yuzasidan o'sha joyda o'qituvchining rahbarligi ostida talabalarning muloqotini uyushtirish, loyihalash institutlarining ustaxonalari bilan tanishish, ushbu turdagi binolarni loyihalagan yetakchi loyihachilar bilan suhbatlar o'tkazish maqsadga muvofiq.

Mazkur darslik kirish, uch bo'lim va xulosadan iborat. Unda mamlakatimizdagi va xorijiy tajriba misolida turar joy va jamoat binolarini loyihalash va qurishning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan muhim masalalar ko'rib chiqiladi hamda tahlil qilinadi.

Birinchi bo'limda turar joy binolarining tipologik tavsifi (xarakteristikasi), arxitektura bilan uzviy bog'lanish jarayoni ko'rsatib beriladi. Turar joy binolarining tipologiyasi ularning umumiy muammolari, uy-joy qurish masalalari, uy-joylarning turlari (klassifikatsiyasi), xonadon va uning tarkibi hamda boshqa masalalar yoritiladi. Bunda jamiyat taraqqiyotini, iqlim sharoitini, aholining demografiyasi, funksional joylashish vazifasi, yechimi, tashqi ko'rinishga ta'siri ko'rsatiladi va u asoslab beriladi.

Ikkinchi bo'limda jamoat binolarining tipologik belgilarini shakllantirish asoslari bilan bog'liq bo'lgan umumiy masalalar qamrab olingan. Shu sababli ushbu bo'limda binolarning hajmiy-fazoviy, kompozitsion va arxitekturaviy-rejaviy yechimlari, shaharsozlik, tabiiy-iqlimiy, funksional-

labalarning amaliy ishlarni bajarishlari uchun zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantirishdan iborat. Xullas, «Turar joy va jamoat binolarini loyihalashning tipologik asoslari» darsligi talabalarda jamiyatimizdagi dolzarb vazifalar yechimini topish va ijodiy muammolarni hal etishda arxitektorning roli to'g'risida tushuncha hosil qilishdan iborat.

Turar joy va jamoat binolarining har bir turi o'ziga xos hajmiy-rejaviy yechimga ega, ularni loyihalash o'zida juda murakkab ish jarayonini aks ettiradi. Shuning uchun turar joy va jamoat binolari loyihasini ishlab chiqishga katta tajribaga ega bo'lgan, ularni tashqi tabiiy-iqlimiy sharoitlari va ichki murakkab funksional-texnologik jarayonlarning ta'siri ostida vujudga keladigan arxitekturaviy-rejaviy yechimlarini shakllantirish xususiyatlarini biladigan yuqori malakali arxitektorlar jalb qilinadi.

Kelgusida binolarni zamonaviy talablar darajasida loyihalash amaliyoti va qurishni yanada takomillashtirish masalasini hal etishda qurilish sohasidagi zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanadigan, jamoat maqsadiga yo'naltirilgan binolarni loyihalash bilan bog'liq bo'lgan murakkab ijodiy vazifalarni hal etishga qobiliyatli bo'lgan yuqori malakali arxitektor-mutaxassislarni tayyorlab beradigan oliy arxitektura maktablari-ga alohida o'rin ajratiladi.

Mazkur darslikning maqsadi — jamoat binolarini qurishning zamonaviy tajribasi va ularni loyihalashning o'ziga xosliklari yuzasidan oliy arxitektura maktabi talabalarining bilimlarini boyitish, shuningdek, kurs va diplom ishlarini yuksak professional darajada ishlab chiqish yuzasidan to'g'ri metodik yo'nalish berishdan iborat.

Darslik loyihalashning umumiy nazariy masalalaridan qurilishning turli-tuman sharoitlari ta'siri ostida binolarni loyihalashning o'ziga xosliklarini ochib beradi. Unda umumiylikdan xususiylikka o'tib borilgan tartibda materialni izchillikda bayon etish asosiga qurilgan. Shu sababli darslik mazmunida jamoat binolarining zamonaviy qurilishini mamlakatimizdagi va xorijiy tajribani aks ettiradigan, eng yaxshi arxitektura asarlarining namunalari, qurilish materiallari, konstruksiyalar, binolarni bunyod etishning zamonaviy metodlari va ularning arxitekturaviy-rejaviy yechimlarini shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar to'g'risida juda keng ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, darslikda turar joy qurilishining yer yuzida juda katta tarixga egaligi asoslab berilgan. Shuning uchun ham bo'lajak mutaxassis-arxitektorlarga ushbu darslik, turar joy va jamoat binolarining tipologiyasi butun ta'lim davomida o'rgatilib boriladi. Bu esa o'z navbatida binolar tipini tashkil ettirish bilan birga, ularni sistematik tarzda o'rganishni taqozo etadi, shaharsozlikdagi vazifasini, konstruktiv yechimni, ijtimoiy-iqtisodiy tomonlarini, badiiy-arxitekturaviy yechimlarini, bino tiplari nomenklatu-

rasini, tasnifi (klassifikatsiyasi)ni, normalarini va xonalar turkumlarini aniqlab beradi. Bulardan tashqari tipologiya — klimatologiya masalalari, arxitekturadagi yorug'lik ta'minoti, akustikani va evakuatsiyani tashkil qilish bayon etiladi.

Tipologiya — turar joy va jamoat binolarining zamonaviy, sifatli qurilishi parametrlarini, jamiyat taraqqiyotining rivojlanib borishi tomonlarini, o'sha davr bilan hamnafas bo'lish va qanday qilib qurish kerak, degan savollarga javob beradi.

Darslik mualliflari ma'ruzalar o'qish, seminarlar va suhbatlar o'tkazishni o'qitishning quyidagi metodlari bilan to'ldirishni tavsiya qiladi:

1. «Turar joy va jamoat binolarini loyihalashning tipologik asoslari» darsligini o'qitishda kurs ishlarini loyihalash ishlari, «Sanoat binolarining arxitekturasini», «Turar joy binolari arxitekturasini», «Jamoat binolari arxitekturasini» hamda «Agrosanoat majmualari arxitekturasini» kafedralarining faoliyati bilan uzviy bog'liqlikda olib borish. Shu maqsadda har bir kurs ishining boshlanishi oldidan bir-ikkita ma'ruza o'qilib, unda binolar va inshootlar ma'lum turlarining o'ziga xos yechimlari namoyish etilishi hamda qurilishini asosiy qoidalari bayon etilishi lozim.

2. Har bir kurs ishini boshlashdan avval ma'lum turdagi binolar va inshootlarni amaldagi natura holidagi ko'rinishi bilan borib tanishishni tashkillashtirish, ushbu bino turining o'ziga xos jihatlari yuzasidan o'sha joyda o'qituvchining rahbarligi ostida talabalarning muloqotini uyushtirish, loyihalash institutlarining ustaxonalari bilan tanishish, ushbu turdagi binolarni loyihalagan yetakchi loyihachilar bilan suhbatlar o'tkazish maqsadga muvofiq.

Mazkur darslik kirish, uch bo'lim va xulosadan iborat. Unda mamlakatimizdagi va xorijiy tajriba misolida turar joy va jamoat binolarini loyihalash va qurishning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan muhim masalalar ko'rib chiqiladi hamda tahlil qilinadi.

Birinchi bo'limda turar joy binolarining tipologik tavsifi (xarakteristikasi), arxitektura bilan uzviy bog'lanish jarayoni ko'rsatib beriladi. Turar joy binolarining tipologiyasi ularning umumiy muammolari, uy-joy qurish masalalari, uy-joylarning turlari (klassifikatsiyasi), xonadon va uning tarkibi hamda boshqa masalalar yoritiladi. Bunda jamiyat taraqqiyotini, iqlim sharoitini, aholining demografiyasi, funksional joylashish vazifasi, yechimi, tashqi ko'rinishga ta'siri ko'rsatiladi va u asoslab beriladi.

Ikkinchi bo'limda jamoat binolarining tipologik belgilarini shakllantirish asoslari bilan bog'liq bo'lgan umumiy masalalar qamrab olingan. Shu sababli ushbu bo'limda binolarning hajmiy-fazoviy, kompozitsion va arxitekturaliy-rejaviy yechimlari, shaharsozlik, tabiiy-iqlimiy, funksional-

Ilm-fun va san'at ahlari uchun qo'shimcha xonalar qurilishi xonadon tarkibini va tarxini belgilashda hisobga olinishi kerak bo'lgan shart-sharoit hisoblanadi.

Xalqning urf-odatları ham xonadon tarkibiga o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zbek xalqining eng asosiy urf-odatlaridan biri bu ochiq havoda ko'proq vaqtini o'tkazishdir. Bu odat mamlakatimizning tabiati, iqlim-sharoitidan kelib chiqqan bo'lib, xonadon tarkibiga ochiq yozgi xonalar ayvonlar va supalarni kiritishni taqozo etadi. Bu yerda aholi mehmon kutadi, dam oladi va uxlaydi.

Uyning turini tanlashga uning qayerda joylashgani ham ta'sir qiladi. Uyning joylashgan joyiga qarab uy shahardami, qishloqdami, shahar markazidami yoki chetdami shunga qarab har-xil talablar paydo bo'ladi, undan tashqari yerning past-balandligi, uyni o'rab turgan tabiat, iqlim sharoiti, tuproq tarkibi va seysmik holatlari ham uy turini tanlashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, bu narsaga tabiiy iqlim sharoiti katta ta'sir qiladi.

Shimol va janubda quriladigan uylar bir-biridan o'ta farq qiladi, undan tashqari nam va quruq iqlim, tog' yoki pastliklar sahro va nam yerlarning ta'siri ham turar joy me'morchiligiga katta ta'sir o'tkazadi.

O'zbekiston tog'lardan, saholardan, tekislik va pasttekisliklardan, ko'kalamzor, lalmikor yerlardan tashkil topgan. Shuning uchun O'zbekiston sharoitida hamma yerga bir xil turar joylarni loyihalashtirish va qurish katta xatoliklarga olib kelishi mumkin.

Respublikamiz ilmiy tekshirish institutlari tomonidan tabiati, iqlim sharoiti, yer qimirlashi hisobga olingan xaritalar ishlab chiqilgan. Shu xaritalarga qarab qurilish mutaxassislari uylarning turlarini tanlaydilar, undan foydalanadilar va quradilar.

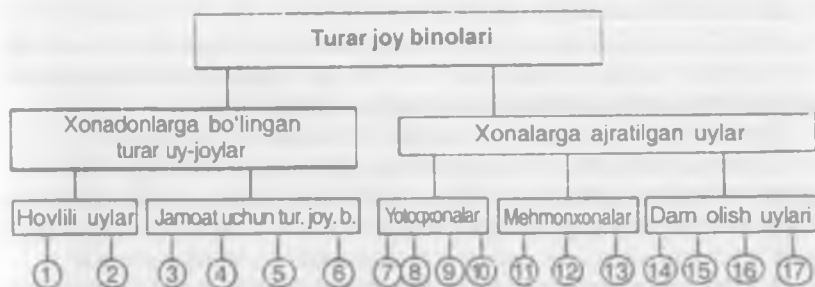
Uylarni tanlash va qurishga qanaqa qurilish ashyolarining borligi, qurilish-texnik jihozlari va asboblarning ahvoli ham ta'sir etadi. Lekin bu narsalar o'zgaruvchan bo'lib, umumiy texnik-iqtisodiy o'zgarishlarga, fan va texnikaning o'zgarishiga ham bog'liqdir.

Shuning uchun loyihalovchi me'morning oldiga qo'yiladigan vazifa bu — hamma shart-sharoitlarni to'la o'rganib chiqib, keyin eng qulay va chiroyli turar joylarni loyihalashdan iborat bo'lib, ayniqsa, yerning shart-sharoiti jiddiy e'tiborga olinishi kerak bo'lgan muhim omildir.

1.1. Turar joylarning tasnifi (klassifikatsiyasi)

Turar uy-joylar o'zining har xil xususiyatlariga qarab quyidagilarga bo'linadi (1-rasm).

A) aholini joylashtirish usuliga qarab uy-joylar 2 guruhga bo'linadi:

1-rasm. Turar joy binolarining tasnifi:

1 – qishloq tipidagi hovlili uylar;	10 – qariyalar uyi;
2 – shahar tipidagi hovlili uylar;	11 – kommunal mehmonxonalar;
3 – kam qavatli uylar;	12 – turistlar mehmonxonasi;
4 – o'rta qavatli uylar;	13 – tranzit mehmonxonalar;
5 – ko'p qavatli uylar;	14 – yil bo'yi dam olish uylari;
6 – baland qavatli uylar;	15 – mavsumiy dam olish uylari;
7 – bolalar internati;	16 – kundalik dam olish uylari;
8 – yoshlar yotoqxonasi;	17 – pansionatlar.
9 – oilali yoshlar yotoqxonasi;	

1. *Xonadonlarga bo'lingan uy-joylar*, bular oilalarni xonama-xona joylashtirishga mo'ljallangan bo'ladi.

2. *Xonalarga bo'lingan turar uy-joylar* esa oilalarni xonama-xona joylashtirishga mo'ljallangan bo'ladi. Bu uylarda umumiy maishiy xizmat bo'limlari joylashgan.

Bu turar joylarda yolg'iz ishchilar, talabalar, hunar-texnika bilim yurtlari va maktab-internatlar o'quvchilari yashaydilar. Bundan tashqari mehmonxona va dam olish uylarida esa musofirlar, sayohatchilar va dam oluvchilar yashaydilar. Ikki guruhga taalluqli binolar o'zlarining me'moriy-tarixiy xususiyatlariga ko'ra bir-biriga o'xshash tomonlari borki, bular ularning vazifalari, funksiyalarining o'xshashligi hamda yashovchilarning talablari bir xilligi bilan ajralib turadi: eng ko'p tarqalgan xonadonli binolar shahar va qishloqlarning asosiy turar joy fondini tashkil etadi.

B) Yerdan foydalanish usuliga qarab xonadonli uylar quyidagilarga bo'linadi.

1. *Hovlili turar joy binolarida* uy yoki xonadon egasi uy hovlisining ham egasi hisoblanadi, hovlili turar joylar bir xonali uy xonadon va tutashirilgan hovlili 2 yoki ko'proq xonadon tutashirilgan alohida hovligi bo'ladi.